

ВІДГУК

**офіційного опонента ГІРІКА Сергія Івановича на дисертацію
МАРТИНА Максима Миколайовича на тему «“Хозарський міф” в
історичній думці та національному дискурсі кримських караїмів (кінець
XVIII – початок ХХІ ст.» на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія,
джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни**

Розвиток національних проектів «малих націй» та «неісторичних народів», які не мають жодної, навіть незначної, території, де складала б більшість, суттєво відрізняється від національних проектів навіть незначних за чисельністю груп, які компактно населяють якийсь невеликий регіон. Перші навіть за найсприятливіших обставин не претендують на створення власної держави, оскільки для неї потрібна територія. Аналіз джерел, які використовуються під час конструювання націєтворчих міфів таких меншинних груп, є базою для майбутнього аналізу досвіду творення власних націоналізмів інтелектуалами з числа меншин.

Робота М. М. Мартина являє собою важливу спробу проаналізувати один із центральних міфів, які використовували лідери однієї з таких меншин на території сучасної України (а саме кримських караїмів) для аргументації на користь реалізації власного національного проекту. Безумовно, порушена дисертантом проблема є актуальною й дозволяє по-новому поглянути на особливості розвитку етноконфесійних взаємин на Кримському півострові та в Україні в цілому — варто відзначити, що через особливе соціально-правове становище кримських караїмів представники цієї меншини відігравали важливу роль в економічному житті півдня України загалом, а «націоналізаційні» процеси, що відбувалися в їхньому середовищі, вплинули на караїмів Західної України та Литви.

Структура дисертації логічно впливає з її теми й дозволяє повною мірою представити результати праці дослідника. Після історіографічного огляду, який охоплює практично всі варті уваги праці, автор подає характеристику своєї джерельної бази. У другому розділі він аналізує історію появи й розвиток «хозарської теорії» в історіографії історії караїмів від перших припущень про імовірність хозарського походження караїмів і реакції на них серед науковців і публіцистів до сучасної ситуації. У третьому розділі М. М. Мартин розглянув «джерельну базу» творців і adeptів «хозарської теорії», проблему автентичності використаних ними джерел і адекватності їхньої інтерпретації. Четвертий розділ присвячено ролі «хозарського міфу» в розвитку караїмського національного проекту та окремим аспектам реценції цього міфу і його складових.

У вступі дисертант коротко оповідає про історію появи караїмізму (караїзму) як течії в юдаїзмі та проникнення цієї течії до Східної Європи, вказує на важливість Криму як культурного центру для караїмів Західної України й Литви, згадує про особливості мови кримських караїмів (як побутової тюркської, яку частина дослідників вважає окремою мовою тюркської сім'ї, а інша частина — етнолектом у складі кримськотатарської мови, так і застосовуваного в ритуальній практиці івриту, вимова якого у випадку кримських караїмів мала значні особливості) та окреслює термінологічні проблеми (дослідники історії караїмів часто-густо послуговуються дещо відмінними термінами). Обґрунтовуючи актуальність свого дослідження, М. М. Мартин окремо зупиняється на цілковитій недослідженості аспектів історії формування караїмського національного проекту, які перебувають у центрі його уваги. Предмет, об'єкт, завдання, хронологічні рамки й територіальні межі впливають із теми дослідження,

їхнє формулювання не викликає зауважень. Авторіві в цілому вдалося виконати поставлені перед собою завдання.

Перший розділ «Історіографія, джерельна база і методологія дослідження» складається з трьох підрозділів. У першому підрозділі автор оглядає праці дослідників, які деконструювали «хозарську теорію» впродовж XX – початку XXI ст. (зазначимо, що вони писали свої праці одночасно з авторами, які цю ж таки теорію розвивали). У другому підрозділі дисертант пропонує огляд джерельної бази свого дослідження, серед яких — що особливо важливо у випадку дослідження поширення історичного міфу під час кристалізації національного проекту — центральне місце посідають історіографічні джерела. Автор здійснив ґрунтовний критичний аналіз праць істориків і популяризаторів історії XIX–XX ст., які сформулювали і сприяли поширенню «хозарського міфу». Наведена далі характеристика писемних джерел із хозарської проблематики, історії юдаїзму в середньовічному Криму й ранньої історії караїмів, епіграфічних пам'яток Криму (автор ознайомився з ними *de visu* до окупації півострова й уточнив низку некоректних прочитань, здійснених попередніми дослідниками), а також караїмської преси й публіцистики XX ст. засвідчують охоплення автором максимально можливого на сьогодні масиву джерел із порушеної ним теми. Відзначимо, що незважаючи на дуже відмінний характер залучених М. М. Мартином джерел, їхня вдала класифікація і зумовлена нею структура роботи дозволила йому макимально використати потенціал цих матеріалів. У методологічному підрозділі увагу привертає опис автором специфіки використання ним історико-хронологічного методу — його застосування дозволило дисертантові вирішити проблему (не)автентичності низки епіграфічних пам'яток.

Другий розділ «Хозарська теорія в історіографії» присвячено виникненню й еволюції «хозарського міфу» як історичної концепції, його місцю в ширшому контексті хозарознавчих досліджень (зокрема в історіографії XIX ст.) як безвідносно до караїмської проблематики, так і власне у караїмістиці. Зокрема, привертає увагу аналіз дисертантом рецепції «хозарського міфу» Авраамом Фірковичем, концепція якого не передбачала інструменталізації «хозарського елементу», оскільки А. Фіркович намагався виводити історію караїмів у Криму з античних часів. При цьому, як зазначає М. М. Мартин в розділі 4, популярна серед російських істориків XIX ст. «хозарська теорія» походження караїмів відокремлювала їх від євреїв в очах уряду не менш успішно, ніж висунута А. Фірковичем гіпотеза про походження караїмів від євреїв, які начебто оселилися у Криму в часи до падіння Другого храму.

М. М. Мартин окремо зупиняється на впливі на популярність «хозарської тематики» у ранній радянській медієвістиці демонстративної відмови дослідників від норманізму, а також на впливі антисемітських кампаній останніх років правління Й. Сталіна на зміну оцінки хозарського фактору в історії Давньої Русі зі стриманого на різко негативний (питання про достовірність історії про навернення хозар на юдаїзм не відіграло суттєвої ролі у цьому процесі) та особливості обігрування «хозарського міфу» походження караїмів у працях Л. Гумільова. Останнє продемонструвало незнайомство Л. Гумільова як із юдаїзмом у цілому, так і з його караїмським варіантом, зокрема з особливостями юдейських шлюбних практик, на чому резонно наголошує дисертант. Завершує розділ частина, присвячена сучасному стану вивчення хозарської проблематики і критики теорії про хозарське походження кримських караїмів (підрозділ 2.4 можна вважати своєрідним продовженням підрозділу 1.1).

Третій розділ містить критичний аналіз археологічних і писемних джерел, епіграфічних пам'яток і часто залучуваних до розгляду караїмськими істориками й публіцистами легендарних джерел і фольклору. Серед них особливо виділяється ґрунтовністю і глибиною аналізу підрозділ 3.2, зокрема в частині, що стосується епіграфічних пам'яток. Як я зазначив вище, М. М. Мартин опрацьовував написи на надгробках караїмських цвинтарів Криму «у полі», зафіксувавши оригінальні написи під час експедицій (це відбулося у 2007, 2008 і 2010 рр.). Пізніше він перевіряв вказані на надгробках дати шляхом зіставлення дат і днів тижня з календарем. При цьому п'ять надгробків із датами X–XI ст. пройшли календарну перевірку, тоді як інші з такими ж датами виявилися підробками, сфабрикованими з надгробків XVI–XVII ст. шляхом перебивання написів. При цьому саме камені, які пройшли перевірку, за словами дисертанта, відрізняються станом збереження і шрифтом від решти, що є додатковим доказом їхньої автентичності. На відміну від здійсненої на початку XX ст. Ю. Кокізовим спроби календарної перевірки датувань на надгробках, яка базувалася на опублікованих варіантах написів (останні мали різночитання з оригінальними написами на каменях), спроба М. М. Мартина є зразком критичного підходу до епіграфічних джерел і може бути використана для перевірки автентичності сумнівних пам'яток. Вартою уваги є і спроба автора звернути увагу на фольклорні джерела, хоч він і ставиться до них зі зрозумілим скепсисом.

Украс цікавим для історика-модерника є останній (четвертий) розділ. Його присвячено ролі «хозарського міфу» в розвитку караїмського національного проекту.

Представники еліт кримських караїмів, як і лідери інших меншин, що не мали бодай невеликої за площею території, на якій би перебували в більшості, у період становлення їхнього націоналізму прагнули більш-менш сталого

збереження своєї групи в іншокультурному, іншомовному й іншоконфесійному оточенні. Відповідно, вони потребували створення додаткових бар'єрів, які б відрізняли їх від «більшості» принаймні в очах самих представників групи. У випадку кримських караїмів роль захисних бар'єрів у домодерний і ранньомодерний час відігравали конфесійна приналежність чи (для відрізнення від тюркомовних євреїв-кримчаків) ритуальна специфіка, мова, побут, юридичний статус тощо. Проте з плином модернізації ситуація змінювалася — мова більшості стала побутовою мовою меншини, секуляризація зменшила вагу конфесійних меж, було скасовано привілеї й обмеження у правах, накладені на окремі етноконфесійні групи. Інтелектуали, які претендували на лідерство у групі, неминуче сприймали це як загрозу як своєму статусу у групі (для принаймні частини з них компенсацією за це могла стати і ставала можливість реалізації власних амбіцій у межах великого національного проекту іншомовної «більшості»), так і загрозу самому існуванню своєї групи як окремого цілого. У випадку кримських караїмів — групи, на яку за часів Кримського ханату поширювалася низка обмежень, які впродовж кількох десятиліть після приєднання Криму до Російської імперії змінилися на привілейований статус, — така перспектива сприймалася різко негативно.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. кримські караїми вдало адаптувалися до умов інтеграції Криму до складу Російської імперії. Завдяки особливостям, що відрізняли їх від талмудичних євреїв-кримчаків, зокрема невизнанню Талмуду, на кримських караїмів не було поширено правові обмеження, що стосувалися євреїв на приєднаних до Російської імперії землях. Автор звертає увагу на документи російської імперської адміністрації, які формально відмежували кримських караїмів від «євреїв-рабиністів». Юридичне відокремлення створило ґрунт для ідейного відмежування караїмів

від євреїв — караїмський національний проект досить швидко «деюдаїзувався», ніяк не перетинаючись із жодним із трьох різновидів єврейського націоналізму (сіонізмом, несіоністським територіалізмом і автономізмом, передумови до формування яких також склалися впродовж XIX ст.). Натомість він набув подібності з іншими тюркськими націоналізмами, а у XX ст. значна частина кримських караїмів узагалі припинила асоціювати себе з юдаїзмом. Важливу роль у цьому відіграла рецепція караїмськими інтелектуалами «хозарського міфу», сформульованого російськими істориками.

Висновки до роботи логічно підсумовують результати здійсненого автором дослідження.

Серед рекомендацій, які хотілося б озвучити дисертантові, варто згадати такі:

- відсутність висновків до окремих розділів після завершення останнього підрозділу в кожному з них певною мірою ускладнює користування працею;

- у вступі до дисертації М. М. Мартин згадує про заснування першої караїмської друкарні у Криму 1731 року; для читача було б цікаво дізнатися, що це була не лише перша караїмська типографія, а й узагалі перша друкарня на півострові (кримські татари створили свою першу друкарню аж у наступному столітті [це, проте, не є зауваженням, оскільки не стосується безпосередньо теми дослідження]);

- бажано окремо аргументувати включення до роботи про «хозарський міф» підрозділу про «мілітаризацію» караїмської історіографії, оскільки більшість «мілітарних» сюжетів у караїмській історіографії, публіцистиці й фольклорі пов'язані з пізнім середньовіччям і раннім новим часом;

— з огляду на згадану дисертантом думку деяких сучасних істориків про походження караїмів Західної України й Литви не з Криму, варто б було згадати про дані мовознавчих досліджень караїмських діалектів, зокрема, опублікованих у 2000-х рр. праць В. Міреєва, а також дані здійснених у міжвоєнний період біологічних досліджень (стаття С. Заболотного «Кров'яні групи в караїмів і кримчаків», 1928). Можливо, це вийшло б за межі теми дослідження, але дозволило б додатково посилити аргументацію автора.

Однак, усі висловлені зауваження мають рекомендаційний характер і суттєво не впливають на високу оцінку дисертації М. М. Мартина. Безумовно, вона є самостійним, комплексним і системним дослідженням. Роботу «“Хозарський міф” в історичній думці та національному дискурсі кримських караїмів (кінець XVIII – початок XXI ст.)» виконано на належному науковому рівні. Вона цілком відповідає вимогам, викладеним у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Кабінетом Міністрів України (постанова №567 від 24.07.2013 зі змінами), а її автор МАРТИН Максим Миколайович заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу соціогуманітарних наук
Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

С. І. Гірік

Від імені С. І. Гіріка
Директор

Завідуючий відділом
В. М. Куріков